

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ
Ξυλόκαστρο, 4-5 Νοεμβρίου 2017

Η φιλοσοφική διαθήκη του Αδριανού

Μαρία Κεκροπούλου, δ.φ.
Σχολικός Σύμβουλος

Η φιλοσοφική διαθήκη του Αδριανού

Μαρία Π. Κεκροπούλου

Θέση & Ιδιότητα: δ.φ., Σχολικός Σύμβουλος

E-mail:kekropoulou.maria@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Αδριανός πήρε μια άρτια εκπαίδευση και ακολούθησε τα διδάγματα των φιλοσοφικών σχολών που στην εποχή του μεσουρανούσαν ακόμη. Παρ' όλο που η αυτοβιογραφία του δεν σώθηκε, η πολιτεία του και η στάση του στη μακρόχρονη περίοδο της άσκησης εξουσίας αντανακλά τα διδάγματα και η στάση ζωής καταδεικνύει πόσο βαθιά τον επηρέασαν όλες αυτές οι θεωρίες. Στα χνάρια βάδισε ο Μάρκος Αυρήλιος που, όπως λέγεται, έγραψε το αυτοβιογραφικό «εις εμαυτόν» μιμούμενος τον Αδριανό.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Επικούρειοι, Σχολή των Επικουρείων, peregrinus, ευδαιμονία, ηδονή, αταραξία, στωική φιλοσοφία, iustitia, humanitas

Ο Γίββων στο έργο του *Η παρακμή και η πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* αναφέρει σε κάποιο σημείο: «Μετά από μια περίοδο αρκετών ετών ευημερίας, η δημόσια διοίκηση χάρη στην αρετή και τις ικανότητες των Ρωμαίων αυτοκρατόρων Νέρβα, Τραϊανού, Αδριανού και των δύο Αντωνίνων βρίσκεται σε μία περίοδο αναλαμπής της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά την οποία η ευημερία και η ανάπτυξη της ρωμαϊκής διοίκησης ήταν στο αποκορύφωμά τους □ μετά τον Μάρκο Αντωνίνο ακολούθησε η σταδιακή πτώση και κατάρρευση». Εμείς θα εστιάσουμε στον Αδριανό, αλλά πάντοτε το πριν και το μετά την ανάληψη της εξουσίας από κάποιον παίζει σπουδαίο και σημαίνοντα ρόλο. Πληροφορίες για τον ίδιο έχουμε κυρίως από τον Αίλιο Σπαρτιανό, ο οποίος έγραψε την *Historia Augusta*, ενώ η αυτοβιογραφία του δεν σώζεται. Την περίοδο αυτή σχεδόν σύγχρονοί του είναι ο Αρριανός, ο Πausανίας, ο Πλούταρχος, αλλά κυρίως αντλούμε στοιχεία από τα μνημεία, που άφησε σε όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, τα νομίσματα, τις επιγραφές και τα έργα τέχνης. Είναι ο αυτοκράτορας που ταξίδεψε σε όλη την επικράτεια το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του. Κυρίως, όμως, άφησε μνημεία υστεροφημίας για τον ίδιο αμέτρητα, καταδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την αγάπη του για τον τόπο, που κάθε φορά επισκεπτόταν, αλλά και ότι επεδίωκε να γνωρίσει τις ανάγκες του τόπου αυτού.

Ας πάρουμε τα πράγματα όμως από την αρχή γιατί θέμα μας είναι η διερεύνηση του πνευματικού του υποβάθρου και της συγκρότησης της προσωπικότητάς του που τον οδήγησαν στις συγκεκριμένες επιλογές. Ο Αδριανός είναι 8 με 9 χρόνων όταν θα χάσει τον πατέρα του Πόπλιο Αίλιο Αφρικανό (Άφερ) και θα αναλάβει την κηδεμονία του ο Τραϊανός, ο μετέπειτα αυτοκράτορας, και ο Πόπλιος Ακίλιος Αττιανός. Ανήλθε όλα τα στρατιωτικά αξιώματα (cursus honorum) και η στρατιωτική του εκπαίδευση και ικανότητες τον έκαναν αποδεκτό από το στράτευμα. Υπηρέτησε στην Παννονία, Μοισία, Γερμανία και οι υπηρεσίες, που προσέφερε ο κηδεμόνας του Τραϊανός στον Βεσπασιανό κατά τον εμφύλιο πόλεμο, άνοιξε τον δρόμο για το ανώτατο αξίωμα. Έλαβε εκπαίδευση ανάλογη, αλλά και ο

ίδιος όταν κάποτε άκουσε να τον χλευάζουν για την επαρχιώτικη προφορά του (γεννήθηκε μάλλον αλλά σίγουρα έζησε μέχρι που έχασε τον πατέρα του στην Ισπανία), αποφάσισε να βελτιωθεί στα γράμματα και στη φιλοσοφία, ώστε να μην γίνεται αντικείμενο χλευασμού και περιγελως από κανέναν. Αρωγός σε όλη αυτήν την προσπάθεια ήταν η σύζυγος του Τραϊανού, η οποία υπήρξε ο σκιώδης προστάτης και συμβουλάτοράς του. Νυμφεύθηκε με προτροπή της τη Βιμπία Σαβίνα, ανιψιά του Τραϊανού, δημιουργώντας ακόμη πιο στενούς δεσμούς με τον τελευταίο. Υπήρξε ένας γάμος, ίσως όχι ευτυχισμένος, όμως κράτησε μέχρι το τέλος.

Οι αντιλήψεις και η πολιτεία του σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, αλλά κυρίως όπως φαίνεται από τα έργα του και την πολιτική, που άσκησε ως αυτοκράτορας, συνοψίζεται από την αγάπη του για την ειρήνη και προσπάθησε, με κάθε τρόπο, να αποφύγει τα λάθη των προκατόχων του, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κάτωνα. Ο τελευταίος έλεγε, για παράδειγμα, ότι «οι Μακεδόνες δεν μπορούν να είναι υποτελείς και δημιουργούν συνέχεια αναταραχές». Έτσι, παρ' όλο που έλαβε μέρος σε πολλές πολεμικές αναμετρήσεις, δείχνοντας ιδιαίτερες ικανότητες, στρατηγικές και διοικητικές, προτίμησε να συνάψει ειρήνη με φυλές και έθνη, που βρίσκονταν στις παρυφές της αυτοκρατορίας παραχωρώντας αυτονομία, τοποθετώντας ή αποδεχόμενος ως αρχηγούς ή πρεφέκτους όχι Ρωμαίους, αλλά άτομα που προέρχονταν από αυτές. Ήταν όμως πολύ προσεκτικός. Είχε ένα δίκτυο κατασκόπων, που τον ενημέρωναν για το κάθε τι, και έτσι οι επιλογές του δεν ήταν τυχαίες. Για παράδειγμα τον βασιλιά των Πάρθων Παρθαμάσιρι τον ανακήρυξε βασιλιά και των γύρω φυλών και τούτο, γιατί δεν είχε την εκτίμηση της φυλής του. Με τον τρόπο αυτό θα έπρεπε να ασχοληθεί με το εσωτερικό και τις γύρω φυλές και να μην του δοθεί η δυνατότητα να συνενώσει όλα τα φύλα εναντίον της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η πολιτική του ήταν σε γενικές γραμμές «ειρήνη σε όλη τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία», γι' αυτό άλλωστε και κατηγορήθηκε από κάποιους ότι όσες περιοχές κατέκτησε με πόλεμο ο Τραϊανός ή σε όσες επέβαλε την εξουσία του, ο Αδριανός τις άφησε να αυτονομηθούν θεωρώντας άσκοπους και πολυέξοδους τους πολέμους σε υλικά και ανθρώπινες ζωές. Από την άλλη, όμως, κράτησε ετοιμοπόλεμο το στράτευμα με συνεχείς ασκήσεις στις οποίες λάμβανε μέρος και ο ίδιος.

Τις αντιλήψεις του αυτές για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, την αντιμετώπιση συνωμοσιών κατά του ιδίου, την επιλογή ατόμων για το στενό του περιβάλλον, διαμόρφωσαν η παιδεία που έλαβε και η αγάπη του για τη φιλοσοφία και τις ελευθέριες τέχνες (γεωμετρία, αριθμητική, αστρονομία). Στην κατεύθυνση αυτή σίγουρα σημαντικό ρόλο έπαιξε η Πλωτίνια, όπως είδαμε και πριν λίγο, η οποία έτρεφε συμπάθεια και υποστήριζε τους Επικούρειους. Το 121 σε επιστολή της προς τον Αδριανό μεταξύ άλλων γράφει: «Γνωρίζεις πόσο ενδιαφέρομαι για τη σχολή των Επικουρείων στην Αθήνα. Θέλω τη βοήθειά σου, διότι όλοι είναι κατάλληλοι να αναλάβουν τη διεύθυνσή της, έχουν δικαίωμα όμως μόνον οι Ρωμαίοι πολίτες. Θα μπορούσε ο Ποπίλλιος Θεότιμος, ο τωρινός διευθυντής της Σχολής, να σου αποστείλει επιστολή στην ελληνική και να σου ζητήσει να του δώσεις τη

δυνατότητα να επιλέξει για διάδοχό του κάποιον που είναι αλλοδαπός (peregrinus= δεν είναι Ρωμαίος πολίτης) και να παραχωρήσεις το δικαίωμα στην αδελφότητα στο εξής να επιλέγει τον διάδοχό της στη διεύθυνση». Του εξηγεί τους λόγους και τον τρόπο με τον οποίο η αδελφότητα των Επικουρείων λειτουργεί. Η απάντησή του είναι θετική σε όλα τα αιτήματά της. Φυσικά και να του γράψει ο Θεότιμος, και ακολουθεί «έχει τη δυνατότητα και το δικαίωμα να επιλέξει αλλοδαπό και όχι Ρωμαίο πολίτη για διάδοχό του. Και θα επιτρέπεται στο εξής να επιλέγεται διάδοχος στη διεύθυνση της αδελφότητας και αλλοδαπός και Ρωμαίος πολίτης». Η κυρίαρχη αντίληψη του επικουρισμού στηριζόταν στο ότι ο κόσμος προήλθε από καθαρά μηχανικές αιτίες, το υπερφυσικό και το θείο δεν ανακατεύεται στις λειτουργίες αυτές. Τα έμψυχα όντα αποτελούνται από το υλικό μέρος (humus) και το πνεύμα (mens & anima) για να διακρίνει την έλλογη και άλογη ψυχή. Η ψυχή είναι ανάμειξη τεσσάρων συστατικών πύρινο, αέρινο, πνευματικό και ένα που δεν μπορεί κανείς να ονομάσει. Με τον θάνατο τα στοιχεία αυτά σκορπίζονται κι επομένως αυτό μας παρηγορεί γιατί δεν φοβόμαστε τον θάνατο. Ο άνθρωπος είναι το αίτιο για κάθε ενέργεια, το μέτρο για την εκτίμηση των αγαθών και των κακών είναι το συναίσθημά μας. Τελικός σκοπός μας είναι η επιδίωξη της ηδονής, και αν πράττοντας το αγαθό νιώθουμε την ευχαρίστηση, τότε επιδίωξή μας είναι αυτή. Η ευδαιμονία είναι αχώριστα δεμένη με τη γαλήνη του θυμικού, την αταραξία, που αποτελεί αρετή. Για να μπορεί όμως το άτομο να διαχειρίζεται όλα αυτά χρειάζεται σοφία και φρόνηση. Και αυτό είναι ένα σημείο που φέρνει την επικουρεία φιλοσοφία κοντά στο στωικό μοντέλο.

Όπως είδαμε ο Αδριανός το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, που ήταν αυτοκράτορας, το πέρασε επισκεπτόμενος τις πόλεις και τις μεγάλες επαρχίες της επικράτειας. Τα ταξίδια αυτά μπορεί να είχαν και χαρακτήρα αναψυχής, μπορεί να κάλυπταν και την ανάγκη του να γνωρίσει μέρη τα οποία δεν είχε επισκεφθεί ποτέ, κυρίως όμως ικανοποιούσαν και κάλυπταν την αντίληψή του για την αποκέντρωση της άσκησης εξουσίας και φυσικά ότι έδινε την πρέπουσα σημασία σε όλη την επικράτεια. Με την αλληλογραφία συνεχώς μάθαινε τι συνέβαινε παντού και με τη φυσική του παρουσία, είτε έκανε επιθεώρηση στο στράτευμα είτε επέλυε τέτοιες υποθέσεις. Θα σας αναφέρω δύο παραδείγματα από τους σωζόμενους κυλίνδρους παπύρων της αλληλογραφίας αυτής.

Από μία επιστολή του Κόιντου Μάρκιου Τούρμπο το 116 μαθαίνουμε ότι Ιουδαίοι και Έλληνες της Αλεξάνδρειας συχνά-πυκνά εξεγείρονταν και για τον λόγο αυτό τους είχε απαγορεύσει να φέρουν όπλα. Λίγο αργότερα Ιουδαίοι από την περιοχή της Κυρήνης ξεσηκώθηκαν και, με βασιλιά τους τον Λουκούα, εισέβαλαν στην Αίγυπτο. Πολύ γρήγορα ο ρωμαϊκός στρατός τους κατατρόπωσε και τα υπολείμματά τους παρέμειναν εντός των ορίων της επαρχίας. Οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας έβγαλαν στίχους σατιρικούς κοροϊδεύοντας τον βασιλιά τους και τους ίδιους. Εξήντα φανατισμένοι Ιουδαίοι με μαχαίρια άρχισαν να εκφράζονται δημόσια εναντίον των Ελλήνων και του αυτοκράτορα Αδριανού, ο οποίος μόλις έχει αναλάβει την εξουσία. Ο Μάρκιος τους συνέλαβε και τους τιμώρησε μαζί με δούλους. Και αυτό από μόνο του έχει κάποια σημειολογική ερμηνεία. Σε μία άλλη

έξαρση βίας των Ιουδαίων κάποιοι από τους συλληφθέντες ελευθερώθηκαν. Για να ηρεμήσουν τα πράγματα, ο πρεφέκτος παραχώρησε στους Ιουδαίους μια περιοχή για να κτίσουν τη συνοικία τους. Οι Έλληνες διαμαρτυρήθηκαν, γιατί θεώρησαν ότι θα ήταν ευκολότερος στόχος στις επιθέσεις των Ιουδαίων. Αντιλαμβανόμαστε ότι υπήρχε μια αναταραχή συνεχώς στην επαρχία. Όταν έρχεται ο Αδριανός το 121 παρουσιάζονται ενώπιον του οι εκπρόσωποι των δύο πλευρών και, αφού τους άκουσε προσεκτικά, συζήτησε μαζί τους και αποφάσισε 1. Επικρότησε την απαγόρευση των όπλων και στις δύο ομάδες 2. Επέπληξε τους Έλληνες για τους σατιρικούς του στίχους προβάλλοντας την ανάγκη της αρμονικής συμβίωσης 3. Επιχειρεί να τους συμφιλιώσει και συμβουλεύει τους Ιουδαίους να περιορίσουν το μίσος και το μίσος τους εναντίον των Ελλήνων. Από αυτό το περιστατικό, που βλέπουμε να ξετυλίγεται μέσα από την επίσημη αλληλογραφία, διαπιστώνουμε ότι ο Αδριανός είναι ένας άνθρωπος των ισορροπιών, όπου οι όροι *iustitia* και *humanitas* παίζουν τον κυρίαρχο ρόλο. Τη *iustitia*, δηλαδή τη δικαιοσύνη, τη διαπιστώσαμε από το παράδειγμα που αναφέρθηκε. Ο ανθρωπισμός του, η *humanitas* φαίνεται σε μία επιστολή του προς τον Κόιντο Ράμμιο Μαρτιάλις, αρχηγό του στρατού. Γράφει:

«Γνωρίζω, Ράμμιέ μου, ότι τα παιδιά που αποκτούν οι στρατιώτες κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας, ακόμη και αν αναγνωρίζονται από τον πατέρα, δεν έχουν δικαιοδοσία στην πατρική περιουσία. Αυτό ίσχυε από παλιά και ενθάρρυνε έτσι την πειθαρχία στο στράτευμα. Επιθυμώ όμως να δώσω μια ευκαιρία στους στρατιώτες και για λόγους ανθρωπισμού να μην αποκλείσουμε τα παιδιά τους από το δικαίωμα στην περιουσία του πατέρα τους». Περιγράφονται οι προκάτοχοί του σκληροί, ενώ ο ίδιος για λόγους ανθρωπισμού αλλάζει τον νόμο και όταν ολοκληρωθεί η θητεία επιτυχώς (*honesta missio*) θα μπορούν να περάσουν τα προνόμια του πατέρα στα παιδιά.

Σε μία άλλη επιστολή προς τον λεγάτο των ιππέων, (6^η κοόρτη Κομμαγηνής). Γράφει : «η στρατιωτική άσκηση έχει και τα όριά της. Αν επιμείνεις πολύ, τότε χάνει την αποτελεσματικότητά της, γίνεται δύσκολη και ανυπόφορη για τους στρατιώτες. Βέβαια έχεις καταφέρει δύσκολα πράγματα και σε συγχαίρω γι' αυτό, αλλά πρέπει να υπάρχει μια ισορροπία». Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τις ασκήσεις και πού πρέπει να επιμείνει κάποιος, η θέση που καταλαμβάνει το στράτευμα και οι κινήσεις ετοιμότητας, δείχνουν ότι ο ίδιος έχει δεξιότητες στρατιωτικές, αναγνωρίζει ότι η ψυχολογία παίζει μεγάλο ρόλο και μπορεί να ασκεί αυστηρή κριτική αλλά ενθαρρύνει ταυτόχρονα. Πιστεύει ότι με τον τρόπο αυτό ενισχύονται οι δεσμοί μεταξύ διοικούντων και στρατιωτών.

Η παιδεία που έλαβε ο Αδριανός, όπως και οι περισσότεροι της εποχής του, περιελάμβανε ενασχόληση με τη φιλοσοφία. Εκείνη την εποχή ο στωικισμός είναι που έχει την τιμητική του με κυρίαρχες προσωπικότητες τον Μουσώνιο Ρούφο και τον μαθητή του Επίκτητο. Οι ηθικές διατάξεις περιλαμβάνουν την πίστη στη θεότητα και την πρόνοιά της. Ο Επίκτητος πιστεύει ότι φέρουμε μέσα μας τις γενικές αρχές της ηθικής εκ φύσεως. Στην εξουσία μας είναι μονάχα ένα πράγμα η βούλησή μας, η χρήση των παραστάσεών μας. Σε

αυτές στηρίζεται η ευδαιμονία μας, ενώ όλα τα άλλα είναι αδιάφορα, ώστε ακόμη και η διάκρισή τους σε αιρετά και φευκτά (δηλαδή τι πρέπει να προτιμούμε και τι να αποφεύγουμε) δεν έχει πια σημασία. Σε αυτό το σημείο αγγίζει τον κυνισμό κυρίως στα θέματα που αφορούν στην πολιτική ζωή. Η φιλοσοφία φυσικά έχει και θρησκευτικό χαρακτήρα, ο ίδιος όμως πήρε θέση φιλελεύθερη απέναντι στις λαϊκές δοξασίες. Ο Αδριανός αποφάσισε να υιοθετήσει τον Άρριο Αντωνίνο για να διασφαλίσει τη διαδοχή του. Υπήρχαν πολλοί που προσπάθησαν να προβάλουν δικά τους πρόσωπα ή τους εαυτούς τους και αυτό έκανε τον Αδριανό να εκμανεί. Ο ίδιος αντιλαμβανόταν ότι οι δυνάμεις του τον εγκατέλειπαν, ότι δεν είχε τη διαύγεια στις αποφάσεις και την καθαρότητα της κρίσης, γι' αυτό ζήτησε από έναν δούλο του να τον σκοτώσει με το σπαθί του. Ο Αντωνίνος έσπευσε μόλις το έμαθε και τον προέτρεψε να αντιμετωπίσει τους πόνους θαρραλέα. Ο Αδριανός του ζήτησε να του κάνει τη χάρη και να του αφαιρέσει τη ζωή. Ο Αντωνίνος, «αρνούμαι», είπε «να γίνω πατροκτόνος». Προσπάθησε ξανά και ξανά να αφαιρέσει τη ζωή του, τελευταία με δηλητήριο, αλλά ο γιατρός του προτίμησε να αυτοκτονήσει παρά να γίνει ο ηθικός αυτουργός της πράξης. Κάποτε έγραψε στίχους:

Animula vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec ut soles, dabis jocos.

*Μικρή ψυχή, περιπλανώμενη και γητεύτρα
Φιλοξενούμενη και σύντροφε του σώματος
Που σύντομα θα αναχωρήσεις για τόπους
Σκοτεινούς, παγωμένους και ομιχλώδεις
Ένα τέλος σε όλα σου τα αστεία...*

Ποιος ήταν ο Αδριανός, εν τέλει; Λίγα πράγματα μας αφήνουν να δούμε οι επιστολές και η επίσημη αλληλογραφία, η ομιλίες και οι επιγραφές που συνοδεύουν τα μνημεία τα οποία άφησε. Είναι σίγουρα διαφορετική η εικόνα από αυτήν που σχηματίζουμε από τη βιογραφία του Αίλιου Σπαρτιανού. Είναι όμως ένας άνθρωπος αλαζών, υπερόπτης, σίγουρος για τον εαυτό του και τη στρατιωτική του κατάρτιση, αφοσιωμένος στο καθήκον, πιστεύει ότι μπορεί να διαπιστώσει και να διορθώσει κάθε ανωμαλία. Τα έργα του δεν μας δίνουν άμεσες πληροφορίες για τον ίδιο ως άνθρωπο, οι πολιτικές του ιδέες όμως εκφράζονται μέσα από τις πράξεις και τις αποφάσεις του. Το 125/6 ο έπαρχος της Ασίας Αβίδιος Κβιέτος λέει για τον Αδριανό :

μεΐξας τῷ φιλανθρώπῳ τὸ δίκαιον

Αναφορές – Βιβλιογραφία

- Aelius Spartianus**, *Scriptores Historiae Augustae*, μεταφρ. David Magie (Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1921).
- Beard M.**, *A very modern Emperor*, Sat. July 19, 2008, <https://www.theguardian.com › Arts › Books › History>.
- Benario W. H.**, *Hadrian*, Emory University, <https://www.roman-emperors.org/hadrian.htm> .
A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta, Chico, CA, 1980.
- Birley, A.R.**, *Hadrian, The Restless Emperor* , Routledge 2000.
- Boatwright, M.T.**, *Hadrian and the City of Rome* , Princeton, 1987.
- Bowman A.,- Thomas D.**, *Vindolanda: the Latin writing tablets* London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1983, pp. 71-72.
- Gibbon, E.**, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, London, 1776.
- Gourinat, J.B.** *Οι Στωικοί για την ψυχή*, Αθήνα 1999.
- Bogomolov, A.S.**, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1995.
- Henderson B.** *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, L'Erma di Bretschneider, 1968.
- Θεοδωρίδη, Χ.**, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1982.
- Lambert, R.**, *Beloved and God. The Story of Hadrian and Antinous* , New York, 1984.
- Maude, W.**, (μεταφρ.) *The Life of the Emperor Hadrian by Aelius Spartianus*, 1900,
<http://elfinspell.com/ClassicalTexts/Maude/AelianusSpartianus/LifeOfTheEmperorHadrian.html>
- Morgan J.**, *Hadrian: Consolidating the Empire*, The Rosen Publishing Group, 2003.
- Morwood J.**, *Ancients in Action: Hadrian*, Bloomsbury Academic, 2013
- J. Reynolds**, *Epistulae Hadriani ad Aphrodisienses* *Journal of Roman Archaeology*, 13, 2000, pp. 5-20.
Aphrodisias and Rome, *Journal of Roman Studies*, Monograph, 1982.
<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/Aphrodisienses8.gr.html>
- Scriptores Historiae Augustae**, *De Vita Hadriani*, <http://www.thelatinlibrary.com/sha/hadr.shtml>
- Smallwood, E.M.**, *Documents Illustrating the Principates of Nerva Trajan and Hadrian*, Cambridge, 1966.
- Syme, R.**, "Hadrian and Italica," in *Roman Papers II*, Oxford, 1979, p. 617-28.
- Τσέλλερ-Νεστλε**, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1980.